

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Деница Красиминова Петрова на тема: „История и историческо мислене (историческите съчинения в българската книжнина, XVI-XVIII в.)”

за присъждане на образователната и научна степен „Доктор”

РЕЦЕНЗЕНТ: проф. д-р Милияна Каймакамова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Историческата литература, сътворена от българите през първите векове на османското владичество се явява важна съставна част от цялостната история на българската историопис в периода до Освобождението през 1878 г. Макар че различни аспекти от развитието ѝ са проучвани от редица български и чужди учени през изминалите две столетия, все още липсва цялостно изследване върху нейния характер и състав, осъществено от позициите на съвременната наука. В този ред на мисли искам да изтъкна, че темата на дисертационния труд е успешно избрана.

Деница Петрова в възпитаник на Исторически факултет при Софийски университет „Св. Климент Охридски“. През 2008 г. завършва бакалавърска степен, а в 2010 се дипломира като магистър по история. След завършване на висшето си образование известно време е учител по история (2007), а след това постъпва на работа като уредник в Исторически музей – Оряхово. През 2013 г. става докторант към Института за литература при БАН, направление „Стара българска литература“. По време на докторантурата Д. Петров развива активна научна дейност видно справката за нейните научните публикации и от участието ѝ в различни научни форуми и проекти.

В структурно отношение дисертационният труд се състои от увод, четири глави, заключение, четири приложения, списък на съкращенията, библиография и показалец на личните и географски имена. Общият обем на труда е 421 страници. Специално искам да обърна внимание на едно важно качество на неговото съдържание, което представя в много добра светлина задълбоченият поглед на дисертантката върху изследваната от нея проблематика. Става дума за заложените в отделните глави тематични параграфи, които създават яснота относно въпросите, превърнали се в предмет на анализ от Д. Петрова и които в синтез разкриват вътрешната логика на нейното изследване. Приложеният в края на труда внушителен списък на използваната литература ни убеждава в отличната историографска осведоменост на авторката по въпросите, свързани с темата на дисертацията.

Методологията, хронологическият обхват, целите и задачите на изследването са изяснени много добре в нейната уводна част. В тази част е

отделено специално място и на развитието на българската средновековна историопис до края на XV в. В светлината на най-новите изследвания са представени основните видове съчинения, които влизат в нейния състав. Разкрити са също така факторите и условията, оказващи влияние върху формирането на облика на средновековната ни историческа литература. Тук е мястото да отбележа, че Деница Петрова се е съобразила с всички бележки и препоръки, които отправихме към нея по време на вътрешното обсъждане на дисертацията във връзка с открояването на характерните черти и спецификата, определящи значението на историко-летописното творчество на средновековна България.

В уводната част са набелязани също така насоките на взаимодействие между българската, сръбската, влахо-молдовската и руската книжовна традиция. Проследена е историята на проучването на българската историческа мисъл през Средновековието и през XVI-XVIII в. в научната литература. Авторката прави следния съществен извод: “Съзнанието за история на българските книжовници не изчезва с превземането на Търново и не се възражда с *Историята* на Паисий. То съществува през целия период, ясно доказателство за което са редица запазени до днес исторически съчинения, писани в периода XVI-XVIII в. Те свидетелстват за начина, по който българите осмислят историята и своето място в нея (с. 14-15).

В увода са отчетени постиженията и някои от слабостите в изследванията на различните поколения учени, посветени на кратките хроники, историческите разкази и приписки от периода (с. 17-27). Направеният от Д. Петрова историографски преглед очертава нагледно необходимостта от разработването на избория от нея проблем. В основата на разрешаването му заляга идеята историческите съчинения от посочения период да се разгледат като система от текстове в контекста на общобалканската православна книжнина.

Отправна точка в същинското проучване на историческите съчинения в българската книжнина в периода XVI-XVIII в. е тяхната класификация и характеристика в първа глава от дисертацията. От историческа гледна точка много добре са очертани промените, които настъпват в историческото мислене на българите под въздействието на настъпилите културно-политически и религиозни промени, предизвикани от налагането на османското владичество. Съчиненията на историческа тематика са обединени в четири основни групи, а именно: кратки хроники, родослови, разкази и извънтекстови добавки. Веднага искам да отбележа, че предложената от докторантката класификация е напълно обоснована и произтича от самото съдържание, структура и местонахождение на творбите в различните ръкописни сборници. В последователен ред са

разгледани произведенията, които формират състава на всяка една от горепосочените групи.

Приносният характер на тази част от дисертацията се състои в няколко насоки. Преди всичко за пръв път в съвременната българска историография се създава цялостна представа за характера, обема и състава на историческата литература, излязла изпод перото на различни книжовници през първите векове на османското владичество, когато българите са лишени от своята държава и църква и правят първоначални опити за освобождението си. С характеристиката на шестте кратки български хроники, а именно – Хилендарски, Висарионов, Сарандопорски, Беляковски, Габаревски и Захариев летопис, се разкрива историческият хоризонт на българския народ. Много полезно за бъдещите изследвания е и посочването на тяхната ръкописна традиция, защото тя ни насочва към дидактическите функции и разпространението на историческите знания, които дават тези произведения.

Характеристиката на преводните и оригиналните исторически разкази допълва съществено картината на съхранените до днес съчинения от този тип. Те регистрират интереса на българина към отделни исторически значими за него събития като учредяването на българската и сръбската патриаршия, нападенията върху Цариград и неговото завладяване от турците, покръстването на русите и др.

Изградена е точна представа за съдържанието, местонахождението, ръкописната традиция и на летописните приписки, съпровождащи отделните книжовни трудове. Те са обособени в четири основни групи в зависимост от съдържащата се в тях информация както следва: бележки за историята на Църквата и християнството; приписки за османското завоевание; сведения за историята на Османската империя и местна история. Изцяло приемам решението на дисертантката да обособи в самостоятелна група онези от тях, които носят белезите на летописи или разкази. Това са сравнително по-обширни бележки за различни събития от библейската история, за исторически личности като Георги Кастриоти-Скендербег и Янош Хуняди и др., написани от неизвестни книжовници или от автори като Йосиф Брадати, поп Тодор Врачански, Мано Калпакчи, Обретен Ганюв, поп Петър от с. Мирково, поп Методи Драгинов и др.

С направената класификация и характеристика на историческите съчинения от XVI-XVIII в. Д. Петрова дава ново важно доказателство за това, че интересът към писането и четенето на история от страна на българите, подобно на останалите народи, се е определял не толкова и само от тяхното любопитство, колкото от техните практически потребности и от политическия им статут.

Тук бих искала да поставя акцент и върху още едно достойнство на първа глава. То се отнася за разкриване на факторите, които обуславят продуктивността на историческата литература през изследвания период. Тя

се обяснява като резултат от икономическото развитие на селищата, създаващо условия и за културно развитие на българите, както и с ключовата роля на манастирите и духовенството за разпространението на историческите знания сред една по-широка читателска аудитория. Изтъкнато е и значението на Охридската архиепископия, Светогорските манастири, Рилската обител, на различните книжовни школи за развитието на историческата литература. Направена е преценка на сборниците, в които са включени нейните произведения (54-59).

Глава втора и трета могат да се определят като своеобразен център на дисертационния труд. Предмет на задълбочено изследване в тях е самото съдържание на историческите съчинения от посочените по-горе четири основни типове текстове от една страна, а от друга – на идентификацията на събитията и личностите, за които се разказва в различните творби. Основната цел, която авторката си поставя с разработването на горепосочените две глави е да се проследи историята на съчиненията и да се установи отношението между текстовете. С това се разкрива взаимодействието в книжовната традиция между българи, руси и сърби през посочения период.

От съществен интерес за науката са наблюденията на Деница Петрова върху съдържанието на българските кратки хроники, свързани със различията и съдържателни разлики между отделните оригиналните творби и техните преписи на българска почва. Успешно, на основата на принципите на текстологията, е проучена историята на кратките хроники, като е показано, че макар и да имат за основа сръбски архетипи, те се вписват в кръга на българската традиция и отразяват спецификата на историческото съзнание на българските книжовници, които чрез своята редакторска работа актуализират информацията, за да свържат в едно цяло историческото минало и политическото си настояще.

Добре е проследено влиянието на старобългарския превод на *Кратката хроника* на патриарх Никифор, осъществен в края на IX – началото на X в. и на трите руски редакции на византийския образец върху българските кратки хроники от XVI-XVIII в. Разкрито е и значението на среднобългарския превод на *Хрониката* на Георги Амартол (*Летовник*) от XIV в. като източник на информация за развитието на жанра сред българи и сърби.

Д. Петрова коментира подробно съдържанието на Висароновия, Сарандопорския и Беляковския летопис, разграничавайки двете информационни нива в тях, а именно библейската история и общобалканската история. Направената аналитична преценка за тези паметници е много полезна с оглед проучването на важния въпрос за историческата култура на автори и читатели, за взаимодействието на книжовниците от православния свят, за трансформацията, която настъпва в

историческата мисъл в процеса на зараждането на националната идея сред българите и другите балкански народи.

С приносен характер са и наблюденията на докторантката относно влиянието на българските кратки хроники върху влахо-молдовската книжовна традиция и най-вече върху зараждането на собствена историко-летописна традиция в двете дунавски княжества. Анализирайки връзката на българските кратки хроники с късновизантийските, авторката ни представя много добре сходствата и различията между тях, както и значението на Светогорските манастири като място откъдето византийските образци се разпространяват сред българи, руси и сърби.

По моя преценка много успешно е разкрито и съдържанието на историческите разкази, които се пишат през XVI-XVIII в. В основата на техния анализ се поставя въпросът за връзката им на първо място с българските образци от XIII-XIV в., а след това и с тези, характерни за руската и сръбската традиция. Успешно е разкрита тежестта на историята в развитието на политическото мислене на поробения балкански свят, както и нейното значение като най-важен аргумент при обосноваване на надежди на българите и останалите православни балкански народи за тяхното настояще и бъдеще. Много полезни в тази насока са наблюденията и изводите, направени във връзка с разказите, посветени на нападенията и превземането на Цариград, разказите в сборника на поп Пунчо.

Подробното разглеждане на приписките позволява да се обогати нашата информация за наличието на връзка между отделните текстове, за предварителната работа на техните автори, за начина, по който книжовниците са осмисляли отразяваните събития. Много полезни в това отношение са констатациите на Д. Петрова за автори на извънтекстови добавки като поп Тодор Врачански (Теофан Рилски) и поп Методи Драгинов.

Коментарът, осъществен във втора и трета глава, върху съдържанието на отделните групи исторически творби, събитията и личностите, отразени в тях, се базира на широк сравнителен изворов материал. Въз основа на него се въвежда в обръщение историческа информация, свързана с отношенията между балканските владетели, процеса на османското завоевание и местната история, която ни предоставят по-малко изследвани досега образци като Хилендарски, Сарандопорски летопис и от летописните приписки. От техните страници се научава за реални исторически личности – балкански, османски и западноевропейски владетели, техните съпруги и децата им, османски военачалници и др. За пръв път в дисертацията е изведена характеристиката на отбелязването на имената и дейността на различни балкански, османски и някои западноевропейски владетели като Алберт V, Улрих II Целски, Ладислав Посмъртни и др.

Главните изводи, до които Д. Петрова достига при разработването на втора и трета глава имат съществено значение за разкриване на общото и специфичното между историческите съчинения от времето на средновековна България и тези от периода XVI-XVIII в (с. 122-124). Основателно кратките хроники се определят като основен израз на отношението на българите и другите източноправославни народи към миналото. Според авторката през разглеждания от нея период отношението на книжовниците към историята се променя неколккратно в зависимост от промените, които настъпват в политическата реалност през отделните векове.

Представата за „другите“ е третата важна насока от коментара на докторантката върху съдържанието на изследваните от нея текстове. Този проблем е самостоятелно разгледан в четвърта глава. В нея са систематизирани знанията, които се дават в кратките хроники, историческите разкази и летописните приписки за чуждите народи. Те са обособени в следните групи: османци, балкански народи, други източноправославни народи и народи, изповядващи други религии. Анализът на авторката дава възможност да се види от какви критерии са се ръководили книжовниците в оценките си за не „своите“. В него са включени обяснения и за съдържашите се в текстовете разнообразни географски знания, които са свързани със споменаваните народи. Основателно обяснението за интереса към „другите“ се свързва с политическите фактори, имащи ключова роля в историческата съдба на българите.

Разглеждането на въпроса за „другите“ разкрива още една възможност за преценка на функциите и значението на историческите съчинения, станали предмет на изследване в дисертацията. Затова според мен наблюденията и изводите, направени от Д. Петрова в тази част от труда имат приносен характер. Те ни насочват към начина на работа на отделните книжовници, към интересите на техните читатели, към образоваността на едните и другите и поради това са много полезни за изследването на тяхната историческата култура.

Заключението на дисертацията има оригинален характер и в синтез разкрива характерните черти на историческите съчинения в старобългарската литература от XVI-XVIII в.

Съчетаването на историческото образование с придобитите по време докторантурата филологически умения е дало много добър резултат, видно и от приложенията към труда. Те съдържат текстологически таблици, непубликувани текстове на *Хилендарския летопис* и *Разказа за нападенията на върху Цариград* и каталог на ръкописите. В своята цялост те са отлична основа за по-нататъшното изследване на българската историческа литература през периода на османското владичество.

Прочитът на дисертацията ми дава основание да изтъкна, че авторефератът отразява вярно нейното съдържание.

Към Деница Петрова имам следните препоръки и бележки с оглед публикуването на труда:

1. Да се прецизира употребата на термините „етап“ и „период“, използвани във връзка с периодизацията на българската средновековна историопис. (На с. 2 първоначално се говори за два етапа, а веднага след това - за първи и втори период в развитието историческите съчинения в старобългарската книжнина.

2. Да се изглади противоречието, което съществува при периодизацията на ранносредновековната българска историопис. Първоначално като своеобразен вододел се сочи Покръстването, а след това - края на IX в. (с. 2.)

3. Коментарът на Сарандопорския летопис, свързан с покръстването на българи и руси, е добре да се допълни като се отрази наличието на тези известия освен в *Повест полезна за латините* и в *Българската кратка хроника* към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Освен това по мои предварителни наблюдения има и някои други сходства между двата паметника.

4. При разкриване на значението на *Разказа за цар Александър* от сборника на поп Пунчо като извор за българската история Д. Петрова посочва според мен основателно, че образът му може да се свърже с българския цар Иван Александър (1331-1371). Тя обосновава това свое предположение с данните за владетеля в Паисиевата история. Но струва ми се, че като допълнителен аргумент в подкрепа на направената идентификация може да послужи и сведението в похвалата на цар Иван Александър в Софийския псалтир (Песнивец) от 1337 г. В нея българският цар е наречен „втори Александър от древността“. Това сравнение, подчертаващо пълководските качества на царя, е в съзвучие с патриотичната насоченост на последната част от сборника.

Горепосочените приноси в дисертацията ми дават основание да изтъкна, че с написването ѝ се запълва една съществена празнина в българската медиевистика. Затова напълно убедено ще дам своя положителен вот за присъждането на образователната и научна степен „ДОКТОР“ на Деница Красиминова Петрова. Убедена съм, че тя напълно я заслужава.

3. VI. 2016 г.
София
Каймакамова

проф. д-р Милияна